

IZVORNI ZNANSTVENI RAD
UDK 314.04 "2001"

Akademik Alica Wertheimer-Baletić

DUGOROČNI DEMOGRAFSKI PROCESI U HRVATSKOJ U SVJETLU POPISA STANOVNIŠTVA 2001. GODINE*

LONG-TERM DEMOGRAPHIC PROCESSES IN CROATIA ACCORDING TO THE 2001 POPULATION CENSUS

SAŽETAK: U ovom radu razmatrani su dugoročni, polustoljetni demografski procesi u Hrvatskoj s aspekta podataka dobivenih u posljednjem popisu stanovništva (2001. godine). To su sljedeći procesi: depopulacija (parcijalna i ukupna), njezine sastavnice (prirodna promjena i migracija), prostorni aspekt depopulacije, njezino širenje i neravnomjerni razmještaj stanovništva te starenje stanovništva (ukupno i prema pojedinim starosnim kontingentima). Iako podaci popisa 2001. godine zbog promjene popisne koncepcije u tom popisu u odnosu na ranije popise (od 1948. do 1991. godine) nisu posve usporedivi, pokazalo se da su se navedeni procesi nastavili, napose u posljednjem međupopisnom razdoblju (1991.-2001.). Rat u Hrvatskoj, zatim privredna recesija i činjenica da Hrvatska nema potrebnu populacijsku politiku, djelovali su na *ubrzanje* navedenih nepovoljnih procesa, što ima negativne ne samo demografske već sve više ekonomske i socijalne implikacije za razvoj Hrvatske. Snagom demografske inercije ti se procesi (uz ostale nepromijenjene uvjete) tijekom sljedeća tri desetljeća ne samo nastavljaju nego i ubrzavaju. U Hrvatskoj sve više dolazi do izražaja tzv. negativni populacijski momentum, a demografski problem, napose sa stanovišta tekućih promjena u dobnoj strukturi, postaje sve više društveno-gospodarski problem.

KLJUČNE RIJEČI: demografska bilanca, depopulacija, reprodukcija stanovništva, dobna struktura.

ABSTRACT: This paper considers the long-term demographic processes in Croatia, spanning 50 years, from the aspect of data obtained from the last census (2001). These processes are the following: depopulation (partial and total), its components (natural change and migration), the spatial aspect of depopulation, its spreading and the imbalanced placement of the population, as well as the aging of the population (overall and according to particular age contingents). Although the data from the 2001 census is not comparable to the previous censuses (from 1948 to 1991) due to a change in the census concept, it has emerged that the mentioned processes have continued, especially in the last inter-census period (1991-2001). It has also been shown that the war in Croatia, the economic recession and the fact that Croatia does not have the necessary population policy have speeded up the mentioned unfavorable processes, which in turn had negative demographic, and increasingly economic and social, implications for the development of Croatia. Through the power of demographic inertia, these processes (along with other unfavorable conditions) will not only continued in the thirty years to come, but will also speed up. The so-called negative population momentum is becoming more and more apparent in Croatia, especially from the aspect of current changes in the age structure, and the demographic problem is becoming more and more of a socio-economic problem.

KEY WORDS: demographic balance, depopulation, population reproduction, age structure.

* Rad predstavlja referat podnesen na znanstvenom skupu «Polazišta strategije razvoja Hrvatske» u HAZU, u svibnju 2003. g.

Demografske promjene nastale u Hrvatskoj u posljednjem desetljeću, odnosno u međupopisnom razdoblju 1991.-2001. godine, izraz su dugotrajnih, gotovo stoljetnih tendencija u agregatnim i strukturnim sastavnicama našega stanovništva. Činjenica je da su one već do popisa 1991. godine jasno došle do izražaja i analizirane su u radovima naših demografa, osobito u drugoj polovici 20. stoljeća. U ovom radu razmatrat ćemo bitne demografske promjene nastale u ukupnom kretanju stanovništva Hrvatske i njegovim sastavnicama (prirodnom kretanju i migraciji) i u njenoj dobnoj strukturi na temelju podataka popisa stanovništva iz 2001. godine. Postavlja se pri tome bitno pitanje, jesu li podaci toga popisa potvrdili i u kojoj su mjeri potvrdili nastavak dosadašnjih promjena u ukupnom broju stanovnika i njegovim demografskim strukturama.

1. Depopulacijske tendencije, proces starenja stanovništva i s time u vezi tendencija prema nultom prirodnom prirastu i sve manjem ukupnom porastu stanovništva zabilježene su već u razdoblju do početka devedesetih godina prošloga stoljeća. U 1990-im godinama, međutim, zbog djelovanja specifičnih čimbenika (ratna agresija, gospodarska recesija, sociopsihološki čimbenici, itd.), te su promjene postale izrazitije, jače naglašene, s pojačanim disproporcijama u dobnoj strukturi stanovništva. Radi se prije svega o dvama eminentno dugoročnim demografskim procesima koji su osobito u 1990-im godinama uzeli maha, a koji su međusobno uvjetovani, jedan iz drugoga proistječu i jedan drugoga potiču. To su procesi depopulacije i starenja stanovništva. Parcijalni generacijski depopulacijski procesi u tijeku su još od kraja 1950-ih godina (generacijska depopulacija ženskog stanovništva ili reproduksijska depopulacija), odnosno od druge polovice 1960-ih godina, (generacijska depopulacija ukupnog, muškog i ženskog, stanovništva). Ti su procesi izraženi i u razvijenim zemljama Europe, koje su međutim na znatno višem stupnju gospodarskog razvoja (Chesnais, 1998.). Od 1990. godine to se događa i u zemljama s ekonomijom u tranziciji («tranzicijske zemlje»)¹ koje su do kraja 1980-ih godina provodile stimulativnu populacijsku politiku pronatalitetne varijante (Wertheimer-Baletić, 2000.). Ta je politika usporavala pad nataliteta i prirodnog prirasta. Hrvatska međutim takvu politiku nije imala, pa su se demografske promjene, praćene stalno manjim ili većim iseljavanjem, unatoč doseljavanju prvenstveno iz Bosne i Hercegovine, ubrzano odvijale u pravcu depopulacije.

Specifičnost devedesetih godina u Hrvatskoj je u tome što je tada po **prvi** put nakon Drugoga svjetskog rata zabilježena ukupna depopulacija (smanjenje ukupnog broja stanovnika), kao i pojava prirodnog smanjenja stanovništva, prirodne depopulacije (više umrlih nego živorođenih). Prema tome, rezultati popisa stanovništva 2001. nisu iznenadili demografe. Na temelju općih demografskih zakonitosti, preciznije na temelju zakonitosti interakcije dinamičkih sastavnica prirodnog kretanja (nataliteta, mortaliteta) i strukturnih sastavnica demografskih procesa, kao i zakonitosti demografske inercije (demografskog momentuma) koja proizlazi iz dugotrajnih, postupnih promjena u dobnoj strukturi stanovništva, očekivalo se daljnje ubrzanje procesa starenja stanovništva i intenziviranje te prostorno širenje procesa depopulacije. To se odnosi kako na ukupnu i prirodnu depopulaciju tako i na njihove prethodnice, odnosno parcijalne procese depopulacije generacijskog tipa. (Wertheimer-Baletić, 1992.).

¹ To jasno pokazuju podaci o kretanju sastavnica prirodnog kretanja (nataliteta, općih i specifičnih stopa fertiliteta, mortaliteta, općeg i specifičnog) u publikacijama «Recent Demographic Developments in Europe», Council of Europe, od 1992. do 2001., Strasbourg.

Procesi generacijske depopulacije u Hrvatskoj u tijeku su već od prije, a u pojedinim našim krajevima od ranije je u tijeku i pojava prirodne depopulacije (Ličko-senjska županija, Gorski kotar, Koprivničko-križevačka i Bjelovarsko-bilogorska županija, mnogi dalmatinski otoci itd.). Svi ti parcijalni regionalni depopulacijski procesi zajedno doveli su, počevši od 1991. godine, do pojave ukupne depopulacije na razini cijele Hrvatske. Ti su procesi naime, i osim dotadašnjih nepovoljnih demografskih trendova, ukupnih i strukturnih, ubrzani i potencirani ratnom agresijom na Hrvatsku na početku 1990-ih godina i njezinim pratećim demografskim pojavama, onim pojavama koje su redoviti demografski pratilac rata (povećanje broja ratnih žrtava, tj. ratom izazvani porast mortaliteta, «depresirani» natalitet i nupcijalitet, povećanje iseljavanja specifičnih obilježja (prognanici i izbjeglice), gospodarska recesija i povećana nezaposlenost, odlazak mladih obrazovanih u inozemstvo u potrazi za poslom itd.).

Istodobno produbljivanje i prostorno širenje navedenih parcijalnih depopulacijskih procesa, posebno prirodne depopulacije, indicira dubinu i jačinu demografske deplozije u Hrvatskoj, izražene sumarno u smanjenju ukupnog broja stanovnika, još intenzivnije što prati starenje stanovništva započeto već nakon popisa 1961. godine otkada se broj mladih (u dobi od 0 do 14 godina) po prvi put počeo smanjivati u apsolutnom iznosu). Ali važno je naglasiti da je proces starenja zahvatio ne samo ukupno stanovništvo, što znači da se u njemu brojčano povećava udio starog stanovništva (65 i više godina) uz istovremeno smanjenje udjela mladih (0-14 godina), već istodobno **stare** i pojedini, za demografski i gospodarski razvoj relevantni dobni kontingenti (radno-sposobno stanovništvo, reproduktivni kontingent, radna snaga, kontingent obrazovanih). Radna snaga (ekonomski aktivno stanovništvo), primjerice, ne stari samo na selu i u poljoprivredi, jer tamo već dugo preteže staračko stanovništvo, dvočlana ili samačka kućanstva, već ona stari i u gradu i u nepoljoprivrednim djelatnostima. Starenje je u nas ubrzano i uslijed emigracije u kojoj sudjeluje većinom mlađe stanovništvo, pa relativni broj starih – uz ostale iste uvjete – raste. Sve te pojave i procese potvrdili su u smislu njihova kontinuiteta, i podaci iz popisa 2001. godine.

S gospodarskog stanovišta naročito je važno imati na umu da je priljev mladih generacija u radnu dob života brojčano sve manji, a odljev iz radne dobi snagom starenja generacija sve veći; reprodukcija radnog kontingenta je opadajuća, koeficijent zamjene pao je ispod kritične razine 100,0, stopa potpore (podrške) stanovništva opada ispod granične razine 1,0 itd. Reprodukcijski radnog kontingenta i radne snage, kao i reprodukcija ukupnog stanovništva, dobila je negativni predznak. Depopulira i radni kontingent i radna snaga. Te su specifične pojave i procese također, kako ćemo vidjeti, potvrdili podaci iz popisa 2001. godine.

Navedeni opći procesi i pojave koji ocrtavaju sadašnje demografsko stanje u Hrvatskoj, snagom demografskih zakonitosti određuju njezinu demografsku budućnost, smjer budućih promjena, razvojne perspektive Hrvatske za sljedećih nekoliko desetljeća. Jači gospodarski razvoj i brzi radikalni zahvati (mjere) u domeni politike prema stanovništvu mogli bi **usporiti** te dugoročno i zaustaviti tijek ranijim trendovima zacrtanih nepovoljnih prirodnih, migracijskih i strukturnih demografskih procesa. Nužna pretpostavka za to je *spoznaja* ukupnih društveno-gospodarskih posljedica sadašnjeg demografskog stanja odnosno prepuštanje sadašnjih demografskih procesa njihovim budućim *spontanim*, ranijim demografskim promjenama determiniranim, posttranzicijskim (ili «kvaziposttranzicijskim») tokovima.

Bitna pretpostavka za usporavanje, a zatim i zaustavljanje sadašnjih nepovoljnih demografskih trendova, osobito kada se radi o migracijskoj sastavnici demografske bilance,

jest povećanje stope gospodarskog rasta i porast zaposlenosti. A u domeni prirodne reprodukcije – osim stvaranja odgovarajućih materijalnih i društvenih uvjeta za osnivanje obitelji, važne su i promjene u sustavu vrijednosti, relevantne za motivaciju mladih za imanje djece. (van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 1995.). U tom bi području realizacija pojedinih mjera ranije usvojenog Nacionalnog programa demografskog razvitka Hrvatske (1996.) i netom predložene Obiteljske politike Republike Hrvatske (2002.), a u njoj posebice onih mjera koje se odnose na progresivne dječje doplatke i na pomoć zaposlenoj ženi u usklađivanju njezine funkcije majčinstva (roditeljstva) i funkcije rada, mogle imati znatan udjel. Činjenica je međutim da obiteljska politika ne može zamijeniti cjelovitu koncepciju populacijske politike koja ima svoju prirodnu i migracijsku sastavnicu te svoje specifične demografske i društvene ciljeve.

2. Popis stanovništva proveden 2001. godine u Hrvatskoj ima svoja posebna obilježja koja valja imati na umu kada se koriste njegovi podaci, posebno u komparativne analitičke svrhe. Općenito, cilj je svakoga statističkog prikupljanja podataka, pa tako i popisa stanovništva, da prikupljeni podaci budu istiniti i precizni, odnosno da budu slika činjeničnog stanja u području statističkog istraživanja. Koncepcija popisa stanovništva 2001. godine *promijenjena* je u odnosu na koncepciju popisa provedenih u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata (1948., 1953., 1961., 1971., 1981., 1991.). Ti su popisi provedeni prema koncepciji stalnog (*de iure*) ukupnog stanovništva, u kojoj je stanovništvo popisano prema kriteriju stalnog prebivališta bez obzira na to gdje se nalazilo u tzv. kritičnom trenutku popisa. (Tako su u popisima 1971., 1981. i 1991. naši građani na radu u inozemstvu ubrojeni u ukupan broj stanovništva Hrvatske.) Za razliku od toga, u popisu stanovništva 2001. godine primijenjena je nova koncepcija, tj. koncepcija prisutnog (*de facto*) ukupnog stanovništva, ali nešto izmijenjena u odnosu na njezino izvorno značenje.² U skladu s preporukama Europske ekonomske komisije UN-a i Statističkog ureda Europske zajednice iz 1998. godine (u daljnjem tekstu «Preporuke...»), definicija ukupnog stanovništva u našem popisu 2001. godine³ temelji se na načelu «uobičajeno boravište» (usual residence) koja međutim nije posve identična standardnoj definiciji toga pojma. Naime, bitna joj je značajka da u ukupno stanovništvo Hrvatske ne ubraja naše građane koji su u inozemstvu duže od godine dana, a istodobno ubraja strane državljane koji u Hrvatskoj borave duže od godine dana. Pri tome treba imati na umu da je načelo «uobičajeno boravište» u našem popisu 2001. nešto izmijenjeno u odnosu na definiciju datu u spomenutim «Preporukama ...». Naime, u poglavlju «Metodološka objašnjenja» za popis 2001. godine (str. 5.)⁴ eksplicite je navedeno da ukupan broj stanovnika Hrvatske obuhvaća i osobe (naše državljane) koji u inozemstvu borave i duže od godine dana, pod uvjetom da održavaju «tjesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u Republici Hrvatskoj (češći ili rjeđi posjeti, uzdržavanje članova obitelji, stalna komunikacija itd.)». Proizlazi dakle da podaci popisa 2001.

² Ako se u jednom popisu prihvati definicija prisutnog (*de facto*) stanovništva, onda se, strogo uzevši, smiju popisati kao *prisutni* samo oni stanovnici koji su stvarno prisutni u mjestu popisa u kritičnom trenutku (bez obzira na to gdje imaju stalno prebivalište).

³ Vidjeti: UN Economic Commission for Europe and the Statistical Office of the European Communities, «Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in ECE Region», New York and Geneva, 1998.

⁴ Vidjeti: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001., Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb

godine o ukupnom broju stanovnika i broju stanovnika u pojedinim strukturama **nisu** precizno usporedivi s istim podacima iz ranijih popisa, dakle niti iz popisa 1991. godine te da o tome valja voditi računa pri komparativnoj analizi i interpretaciji podataka.

3. Prvi indikator demografskih promjena u određenom razdoblju čine promjene u ukupnom broju stanovnika. Sljedeća tablica pokazuje kretanje ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj u popisima u drugoj polovici 20. stoljeća i u popisu 2001. godine. (Vidjeti tablicu br. 1)

Tablica br. 1.
Ukupan broj stanovnika u Hrvatskoj u popisima stanovništva (od 1948. do 2001.)

GODINA popisa	Ukupan broj stanovnika		
	Ukupno	od toga	
		u zemlji	u inozemstvu
1948.	3,779.858	3,779.858	•
1953.	3,936.022	3,936.022	•
1961.	4,159.696	4,159.696	•
1971.	4,426.221	4,169.887	256.514
1981.	4.601.469	4,391.139	210.330
1991.	4,784.265	4,499.049	285.216
2001.*	4,492.049	4,200.214	291.835
-	-	-	-
2001.**	4,437.460	4,211.309***	226.151

- U popisima 1948., 1953. i 1961. godine osobe na radu u inozemstvu nisu popisane.
- * Ukupan broj stanovnika u popisu 2001. izračunat je prema istoj definiciji («de iure» stanovništvo) kao i u popisu 1991. godine.
- ** Ukupan broj stanovnika prema modificiranoj definiciji ukupnog stanovništva (de facto), u popisu 2001. godine, tj. prema definiciji «uobičajeno boravište» (usual residence).
- *** Na stanovništvo «u zemlji» 2001. g. (4,200.214) dodate su izbjeglice (8.843) i privremeno prisutno stanovništvo (2.252), što zajedno daje 4,211.309 (ukupno «u zemlji»).

Podaci u tablici pokazuju stalno usporavanje stope godišnjeg porasta stanovništva. Između 1948. i 1953. ona je iznosila prosječno godišnje 0,8%, a između 1981. i 1991. godine 0,4%. Između 1991. i 2001. (prema računu na temelju iste popisne definicije ukupnog stanovništva provedenog 1991.) iznosila je -0,61%.

Analizirat ćemo nadalje bitne podatke o ukupnom broju stanovnika u dvama posljednjim sukcesivnim popisima – u popisu 1991. i u popisu 2001. godine. U 1991. godini ukupan je broj stanovnika Hrvatske iznosio 4.784.265, a u 2001., prema novoj koncepciji popisa, 4.437.460. Iako podaci nisu posve usporedivi zbog razlike u popisnoj koncepciji, tj.

u definiciji ukupnog broja stanovnika u tim popisima, oni pokazuju smanjenje broja stanovnika za ukupno oko 346.805 ili 7,2%, dakle indiciraju ukupnu depopulaciju u Hrvatskoj. Ako se međutim u popisu 2001. godine primijeni popisna definicija ukupnog broja stanovnika provedenoga 1991. godine (definicija «de iure»), Hrvatska bi u 2001. godini, prema službenim podacima, imala 4,492.049 stanovnika, što znači da se ukupan broj stanovnika u tom međupopisnom razdoblju stvarno smanjio za ukupno 292.216 ili za 6,1%. Taj je podatak demografski relevantan, analitički usporediv i statistički reprezentativan. Relevantno je, nadalje, izračunati promjenu ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj na temelju popisne kategorije stanovništvo «u zemlji», koja kao takva postoji u oba navedena popisa (i 1991. i 2001. godine) i statistički je usporediva. Tada proizlazi da se ukupan broj stanovnika Hrvatske «u zemlji» smanjio nešto više, tj. s 4,499.049 na 4,200.214 ili ukupno za 298.835 (za -6,6%). – Prema tome, rezultati popisa stanovništva 2001. godine potvrdili su procjene da se u 1990-im godinama u Hrvatskoj odvijao proces ukupne depopulacije i to na razini cijele zemlje. Razdoblje 1991.-2001. godine **prvo** je međupopisno razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata u kojem je u Hrvatskoj zabilježena ukupna depopulacija, smanjenje ukupnog broja stanovnika.

Uzroci nastale ukupne depopulacije u Hrvatskoj brojni su i dugotrajni, a u posljednjem desetljeću prošloga stoljeća, specifični. Među glavnim dugoročnim uzrocima svakako je opadanje nataliteta i specifičnih stopa fertiliteta prema dobi izraženo već preko četiri desetljeća, preciznije nakon 1955. godine (nakon razdoblja «kompenzacije» poslije Drugoga svjetskog rata); zatim dugotrajna, više nego stoljetna emigracija koja je erodirala dobnu strukturu u njezinom najvitalnijem dijelu (20-40 godina), gubici u Prvom i Drugom svjetskom ratu. U 1990-im godinama tome su doprinijele i ljudske žrtve u Domovinskom ratu, te nova (ratna i poratna) migracijska kretanja, kao i činjenica da Hrvatska nije bila samostalna država pa nije imala svoje populacijske politike koja bi barem usporila, ako ne i zaustavila, dugotrajne nepovoljne demografske trendove. Posebno valja podvući da su u 1990-im ratnim godinama prirodna depopulacija i negativna migracijska bilanca, zajednički, u svim svojim sastavnicama (pad nataliteta, porast mortaliteta, emigraciju koja je nadvisila imigraciju), izazvale pojavu ukupne depopulacije. Taj proces, kako pokazuju i podaci popisa 2001. godine nije privremena, ratna pojava, jer raje kontinuirano već preko deset godina.

4. Razradimo li nadalje nastalo smanjenje ukupnog broja stanovnika Hrvatske u međupopisnom razdoblju 1991.-2001. godine analitički, s demografsko-statističkog aspekta, pokazuje se da su to smanjenje uvjetovale **obje** sastavnice ukupne depopulacije: prirodno smanjenje stanovništva i negativni saldo migracije. Prirodno kretanje stanovništva u Hrvatskoj u svim je godinama između 1991. i 2001., za «stanovništvo u zemlji», obilježilo prirodno smanjenje stanovništva koje je iznosilo ukupno -60.623.⁵ Iz podataka demografske statistike proizlazi da se prirodno smanjenje stanovništva «u zemlji», počevši od 1991., a osobito od 1998. godine, kontinuirano *povećava*. U 1998. godini prirodno smanjenje je iznosilo -5.243, u 1999. godini -6.774, a u 2001. -8.559.⁶ Naglašavamo da je samo u 2001. godini prirodno smanjenje stanovništva «u zemlji» bilo za 2.059 osoba (ili za 31,7%) veće

⁵ Od 1998. godine se u našoj demografskoj statistici evidentiraju samo djeca rođena u Hrvatskoj, dakle bez rođenih u inozemstvu.

⁶ Vidjeti: Priopćenja (godišnja), Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb

nego u 2000. godini. To je do sada *najveći* iznos viška broja umrlih nad brojem živorođenih zabilježen u novijoj demografskoj povijesti Hrvatske. Za 2002. godinu, na temelju do sada objavljenih podataka, procjenjujemo da će se iznos prirodnog smanjenja stanovništva «u zemlji» povećati na preko 10.000.

Prirodno smanjenje stanovništva kao izraz pasive sastavnica prirodnog kretanja u ukupnoj demografskoj bilanci Hrvatske, imat će (koliko je sada moguće procijeniti) u sljedeća dva do tri desetljeća ovoga stoljeća tendenciju povećanja. To je determinirano dosadašnjim promjenama u demografskim i društvenim odrednicama reprodukcije stanovništva Hrvatske (promjene u ukupnom broju žena u fertilnoj dobi, promjene u dobnoj strukturi fertilnog kontingenta ženskog stanovništva i u specifičnim stopama fertiliteta po dobi). Ako se tijekom prvih dvaju desetljeća ovoga stoljeća **nastavi** smanjivanje nataliteta, uz ostale nepromijenjene uvjete, prirodno će se smanjenje do sredine stoljeća ne samo nastaviti nego i povećavati jer će broj umrlih u odnosu na broj rođenih i dalje rasti pod utjecajem pojačanoga starenja stanovništva.

Konstatirali smo da je smanjenje ukupnog broja stanovnika «u zemlji» u razdoblju 1991.-2001. nastalo pod utjecajem obje njegove sastavnice – prirodnog smanjenja i negativnog migracijskog salda. Imajući na umu jednadžbu sastavnica ukupne promjene (smanjenja) broja stanovnika u Hrvatskoj između 1991. i 2001. godine, moguće je kvantificirati njihov utjecaj na nastalo smanjenje ukupnog broja stanovnika «u zemlji» u tom razdoblju (koje je, kako smo ranije naveli, iznosilo -298.835). Istodobno je prirodno smanjenje stanovništva iznosilo -60.623.⁷ Primjenom vitalno-statističke metode procijenjen je negativan migracijski saldo u iznosu od -238.212.⁸ Znači da je ukupnom smanjenju broja stanovnika «u zemlji», između 1991. i 2001., prirodno smanjenje doprinijelo s 20,3%, a negativan migracijski saldo sa 79,7%.⁹ U iseljavanju iz Hrvatske u 1990-im godinama, osim migracije zbog rata, znatan je udjel i ekonomske emigracije, zbog visoke stope nezaposlenosti u zemlji u uvjetima privredne recesije. Popis 2001. godine pokazao je da je osim iseljenog srpskog stanovništva, u inozemstvo otišlo još oko 170.000 do 180.000 ljudi (među kojima mladi obrazovani ljudi konjunkturalnih zanimanja imaju znatan udjel).

U međupopisnom razdoblju 1991.-2001. zabilježeno je također znatno doseljavanje i to prvenstveno kao posljedica rata i izbjegličke emigracije iz Bosne i Hercegovine. Ukupan broj doseljenih u tom razdoblju, prema podacima popisa 2001. godine, iznosi 232.966. Od toga je glavnina iz Bosne i Hercegovine, njih 189.039 (ili 81,1%);¹⁰ iz Vojvodine je doseljeno 12.298 (5,3%); iz Kosova 8.249 (3,5%), iz uže Srbije 4.495 (1,9%); iz Slovenije 4.303 (1,8%) te 10.984 (4,7%) iz «ostalih zemalja». Doseljavanje međutim nije kompenziralo

⁷ U prirodno smanjenje stanovništva (1991.-2001.) od -60.623 uključen je **naknadno** ustanovljen broj umrlih u Hrvatskoj u doba rata i to 8.127 osoba, koje nisu bile pravodobno uvrštene u matične knjige umrlih.

⁸ Nešto manji iznos negativnog migracijskog salda dobivamo ako se na definiciju ukupnog stanovništva u popisu 2001. primijeni definicija (de iure) stanovništva iz popisa 1991. godine. Tada smanjenje ukupnog broja stanovnika, kako smo vidjeli, iznosi -292.216, što daje negativni migracijski saldo -231.593.

⁹ Relativno najmanji migracijski saldo dobiva se ako se stanovništvo «u zemlji» 1991. (4.499.049) usporedi s brojem stanovnika «u zemlji» u popisu 2001. godine kojem je pribrojen broj izbjeglica «u zemlji» i privremeno prisutnog stanovništva (koji iznosi 4.211.309). Tako nastalo smanjenje broja stanovnika (-292.216) uz prirodno smanjenje (-64.252) koje je procijenjeno, (jer sadrži procijenjeni broj umrlih u tzv. Krajini u doba rata) daje negativni migracijski saldo od -223.488. (Akrap, 2003, 47).

¹⁰ Izbjeglički egzodus iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku bio je znatno veći. Između 1991. i 1997., prema službenim podacima, u Hrvatsku je iz te republike doselilo oko 240.000 ljudi. Ali dio njih je iselio dalje, prema zapadno-europskim i prekomorskim zemljama, a dio se zadržao i uzeo hrvatsko državljanstvo. (Markotić, 1999., 751-754.)

veliki emigracijski val uvjetovan prvenstveno političkim čimbenicima (rat), ali i gospodarskom recesijom, tako da je migracijski saldo za stanovništvo «u zemlji» brojčano značajan i negativnog je predznaka.

Proizlazi dakle da je u međupopisnom desetljeću 1991.-2001. godine negativni migracijski saldo bio glavni čimbenik ukupne depopulacije u Hrvatskoj, dok je prirodno smanjenje djelovalo u istom smjeru, ali sa znatno manjim ponderom. Valja pri tome upozoriti da se radi prvenstveno o ratom pogoršanoj migracijskoj bilanci koja je već i ranije bila negativna, tj. o migraciji koja prati rat, a nakon rata, osobito u uvjetima privredne recesije (slučaj u Hrvatskoj), djeluje na smjer i jačinu promjena ukupnog broja stanovnika i njegovih struktura (dobno-spolne, ekonomsko-socijalne, obrazovne, nacionalne i drugih).

5. Popis stanovništva 2001. godine pokazao je da se dalje pogoršava dosadašnji trend neravnomjernog prostornog razmještaja našeg stanovništva. Takav je razmještaj u pravilu posljedica neravnomjernog gospodarskog razvoja, a privredno zaostaliya područja su ujedno područja slabije prirodne demografske dinamike i istodobno emigracijski intenzivna. Danas se međutim može reći da su takva demografska obilježja pojedinih naših krajeva postala čimbenik (uzrok) njihova gospodarskog zaostajanja, jer bez njihove demografske revitalizacije nema osnove za daljnji društveno-gospodarski razvoj.

Proces urbanizacije u Hrvatskoj u drugoj polovici prošloga stoljeća bitno je obilježio odlazak sa sela primarno u velike gradove, osobito u Zagreb, kao hrvatsku metropolu. U tom se smislu i govori o karakterističnom prostornom «polariziranom razvoju Hrvatske» (Vresk, 1996.). Pojačano doseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku zbog rata u proteklom je desetljeću bilo usmjereno prvenstveno prema Zagrebu i okolici (Zagrebačkoj županiji), pa je tako doprinijelo pojačanju neravnomjernog prostornog razmještaja stanovništva. Tako je u 2001. godini na području grada Zagreba i u Zagrebačkoj županiji, što obuhvaća zajedno oko 6,6% državnog teritorija, živjela gotovo četvrtina (24,5%) ukupnog stanovništva Hrvatske, dok je u Ličko-senjskoj županiji na oko 9,5% teritorija živjelo svega 1,2% stanovništva! Ako se nadalje, kao pokazatelj intenziteta naseljenosti uzme gustoća stanovništva, u Hrvatskoj je (ako se izuzme grad Zagreb koji ima karakteristično visoku urbanu gustoću) bilo 11 županija u kojima je ona bila ispod razine prosječne gustoće u Hrvatskoj, koja iznosi 78,5 stanovnika na km².¹¹ Pri tome je regionalni raspon varijacije toga pokazatelja bio vrlo velik (gustoća je u Ličko-senjskoj županiji iznosila 10,0, a u Međimurskoj 162,2 stanovnika na 1 km²).

Regionalni aspekt ukupne depopulacije po županijama u razdoblju 1991.-2001. godine, za stanovništvo «u zemlji», pokazuje sljedeća tablica. (Vidjeti tablicu br. 2.)

¹¹ Od tih 11 županija, njih 9 ima gustoću stanovnika 50,0 i nižu, s tim da iza Ličko-senjske županije (koja ima najnižu gustoću), slijede prema veličini gustoće ove županije: Šibensko-kninska, Karlovačka, Sisačko-moslavačka, Zadarska, Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Istarska i Bjelovarsko-bilogorska.

Tablica br. 2.
Stanovništvo Hrvatske «u zemlji» po županijama, 1991. i 2001. godine

Županija	Broj stanovnika «u zemlji»		Promjena broja 1991.-2001.	% promjene 1991.-2001.
	1991.	2001.		
Zagrebačka	266.393	293.270	26.877	10,1
Krapinsko-zagorska	143.406	137.562	-5.844	-4,1
Sisačko-moslavačka	239.448	176.286	-63.162	-26,4
Karlovačka	167.985	133.525	-34.460	-20,5
Varaždinska	181.143	177.340	-3.803	-2,1
Koprivničko-križevačka	123.736	120.276	-3.460	-9,4
Bjelovarsko-bilogorska	137.510	127.866	-9.644	-7,0
Primorsko-goranska	311.116	290.642	-20.474	-6,6
Ličko-senjska	76.452	50.651	-35.801	-33,7
Virovitičko-podravska	98.999	90.031	-8.968	-9,1
Požeško-slavonska	92.300	80.389	-11.911	-12,9
Brodsko-posavska	162.418	163.489	1.071	0,7
Zadarska	190.121	153.212	-36.909	-19,4
Osječko-baranjska	344.187	313.406	-30.781	-8,9
Šibensko-kninska	141.096	107.469	-33.627	-23,8
Vukovarsko-srijemska	214.658	186.185	-28.473	-13,3
Splitsko-dalmatinska	439.026	434.022	-5.004	-1,1
Istarska	199.861	196.451	-3.410	-1,7
Dubrovačko-neretvanska	119.524	116.741	-2.783	-2,3
Međimurska	110.256	109.505	-751	-0,7
Grad Zagreb	739.414	741.896	-2.482	0,3
HRVATSKA	4.499.049	4.200.214	-298.835	-6,6

Izvor: Popis stanovništva 2001. godine

Tablica pokazuje da je između 1991. i 2001. godine u 18 županija, od ukupno 21 županije, zabilježeno smanjenje ukupnog broja stanovnika «u zemlji». Najjače su ukupnom depopulacijom zahvaćene Ličko-senjska županija (smanjenje -33,7%), Sisačko-moslavačka (-26,4%), Šibensko-kninska (-23,8%), Karlovačka (-20,5%) i Zadarska županija (-19,4%). Samo je u trima županijama zabilježen porast stanovništva koji je odraz doseljavanja prvenstveno iz Bosne i Hercegovine. Među njima znatan porast bilježi samo Zagrebačka županija (10,5%), dok je u drugim dvjema županijama ukupni porast vrlo slab (u Brodsko-

posavskoj 0,7%) te u gradu Zagrebu 0,3%).¹² Zanimljivo je napomenuti da se među navedene tri županije koje imaju porast stanovništva, ne nalaze one županije koje u Hrvatskoj imaju najveći prirodni prirast (Splitsko-dalmatinska, Dubrovačko-neretvanska i Zadarska). U njima je u navedenom međupopisnom razdoblju iseljavanje bilo znatno, pa je negativan saldo migracije nadvisio prirodni prirast. Zato su zabilježile smanjenje ukupnog broja stanovnika.¹³

5. Popis stanovništva 2001. godine pokazuje da su se nastavile dotadašnje promjene u dobnoj – spolnoj strukturi, kako je i predviđeno, jer su one izravna izvedenica dinamike komponenata ukupnog kretanja stanovništva (prirodnog i mehaničkog). U strukturi prema spolu i dalje je nešto veći udio žena u ukupnom stanovništvu (51,9%). Utjecaj rata u 1990-ima izražen je preko dosta povećanog koeficijenta feminiteta (s 1063 na 1078 žena na 1000 muškaraca).¹⁴ Višak žena koncentriran je i dalje se povećava u dobi preko 50 godina, što je inače opća pojava u zemljama u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva. Analitički pokazatelji dobne strukture potvrđuju da je stanovništvo Hrvatske ušlo u «duboku demografsku starost» (prema postojećoj tipologiji). Ako uzmemo prosječnu starost stanovništva kao glavni agregatni analitički pokazatelj «starosti» dobne strukture, činjenica je da ona stalno raste, što indicira daljnje starenje stanovništva.¹⁵ Iako podaci popisa 1991. i 2001. nisu posve usporedivi, tendencijski su reprezentativni: prosječna je starost u tom razdoblju porasla s 37,1 godine na 39,3 godine (za žene s 35,7 na 41,0 godina, a za muško stanovništvo s 35,4 na 37,5 godina).¹⁶ Regionalna je situacija očekivano disparatna i kreće se između prosječne starosti 43,0 godina (Ličko-senjska županija) i 37,8 (Brodsko-posavska županija).

Promjene u dobnoj strukturi stanovništva prema velikim dobnim skupinama pokazuje sljedeća tablica. (Vidjeti tablicu br. 3.)

¹² Ako se ukupan broj stanovnika u 2001. izračuna primjenom iste definicije kao u popisu 1991. («de iure» stanovništvo) tada je stanje nešto povoljnije, jer uzima u obzir naše građane u inozemstvu. Tada je od ukupno 21 županije, u njih 16 zabilježeno smanjenje broja stanovnika (najveće opet u Ličko-senjskoj županiji, -34,4%), a u 5 županija – porast (u Zagrebačkoj županiji za 10,5%, u Brodsko-posavskoj 2,6%, u Istarskoj 1,4%, u Međimurskoj 0,97% i u gradu Zagrebu 0,82%).

¹³ Te tri županije ne nalaze se niti među pet navedenih županija (u prethodnoj bilješki) koje su zabilježile porast ukupnog broja stanovnika izračunat na temelju definicije ukupnog stanovništva («de iure») u popisu 1991. godine primijenjene na definiciju ukupnog stanovništva u popisu 2001. godine.

¹⁴ U 2001. godini u Hrvatskoj je za stanovništvo u dobi «65 i više godina» koeficijent feminiteta iznosio čak 1616.

¹⁵ U 1961. iznosila je 32,5 godina, 1971. 34,1 godina, u 1981. 35,4 godine, u 1991. 37,1 godina da bi u 2001. dosegla visokih 39,3 godine (kao u nordijskim zemljama).

¹⁶ I ostali pokazatelji starosti (indeks starenja, koeficijent starosti, indeks biološkog tipa, Lewisov indeks i drugi) pokazuju također izrazito visoke vrijednosti, tj. indiciraju tip duboke demografske starosti.

Tablica br. 3.
Struktura stanovništva prema dobi u Hrvatskoj, 1991. i 2001. godine

Dobne skupine	1991. godina*		2001. godina*	
	Broj stanovnika (u 000)	%	Broj stanovnika (u 000)	%
0 – 14	926	19,4	755	17,0
15 – 64	3.230	67,5	2.970	66,9
65 +	556	11,6	694	15,7
Nepoznato	72	1,5	18	0,4
Ukupno	4.784	100,0	4.437	100,0

* Podaci iz popisa 1991. i 2001. godine **nisu** precizno usporedivi zbog razlika u definiciji ukupnog stanovništva (u tim popisima).

Izvor: Popisi stanovništva 1991. i 2001. godine

Podaci u tablici br. 3 pokazuju da se u razdoblju 1991.-2001. godine dalje znatno smanjio broj i udio mladih, smanjio se također broj i udjel radnosposobnog stanovništva, a značajno se povećao broj i udio starog stanovništva. Iako podaci iz popisa 1991. i 2001. godine nisu posve usporedivi, navest ćemo ih kao aproksimaciju smjera i jačine nastavka procesa starenja ukupnog stanovništva, kao i starenja pojedinih funkcionalnih dobnih skupina. Broj mladih smanjio se s 926 tisuća na oko 755 tisuća (za oko 171 tisuću ili za 18%). Broj stanovništva u radnom kontingentu smanjio se, i to po **prvi** put poslije Drugoga svjetskog rata, s 3.230 tisuća na oko 2.970 tisuća (za oko 260 tisuća ili za 8%), uz njegovo istodobno starenje, čemu nije uzrok samo dugotrajni pad nataliteta, nego u 1990-im godinama ratom i privrednom recesijom pojačana emigracija (upravo u mlađem dijelu radne dobi, od 20 do 40 godina). Broj staroga stanovništva nastavio se ubrzano povećavati, i to sa 628 tisuća na oko 712 tisuća (tj. za oko 84 tisuće ili za 13%).

Promjene u strukturi prema dobi pokazuju, prema tome, u proteklom međupopisnom desetljeću nastavak već dosada izraženih tendencija: smanjenje udjela mladih s 19,4% na oko 17,0% i povećanje udjela starog stanovništva s 13,1% na oko 16%. Valja upozoriti na činjenicu da se veličina udjela starog stanovništva približava veličini udjela mladih. (U srednjoj varijanti najnovijih projekcija Populacijskog odjela UN-a, od 2002. godine, u Hrvatskoj bi udjel starih u 2.050 godine trebao, predvidivo, biti gotovo dvostruko veći od udjela mladih u ukupnom stanovništvu Hrvatske)¹⁷ Smanjenju udjela radnoga kontingenta u ukupnom stanovništvu između 1991. i 2001. godine vjerojatno je doprinijela činjenica razlike u popisnoj metodologiji, ali i već ranije ustanovljeno smanjivanje priljeva novih generacija u radnu dob koje je praćeno, uslijed pojačanog starenja, povećanjem generacijskog odljeva iz radne dobi (Wertheimer-Baletić, 1999.). To će se smanjenje po broju i

¹⁷ Udio mladih (0-14 godina) iznosio bi 15,8%, a udio starih (60 i više godina) 31,5%. (Prema: United Nations Population Division, «World Population Prospects, The 2002 Revision», Highlights, 2003., New York)

udjelu u ukupnom stanovništvu nastaviti snagom zakonitosti demografske inercije (na što su upozorile već projekcije Populacijskog odjela UN-a, srednja varijanta, od 1998. godine).

Navedene promjene u dobnoj strukturi, nastavak su dosadašnje tendencije povećanja disproporcije između velikih dobnih skupina (mladi, radno-sposobni, stari), a imaju ne samo dugoročne nepovoljne demografske posljedice za reprodukciju našeg stanovništva nego i nepovoljne posljedice za gospodarski i socijalni razvoj. Djeluju na smanjenje štednje i investicija, na povećanje izdataka za mirovinsko i zdravstveno osiguranje, traže promjenu strukture zdravstvene i socijalne zaštite, napose u uvjetima općeg trenda povećanja staračkog stanovništva, promjenu obujma i strukture osobne i javne potrošnje itd. U sadašnjim uvjetima privrednog zastoja, pa i u uvjetima sporog razvoja, one djeluju na rastuće siromaštvo. Demografski se problem sve više, u uvjetima demografske posttranzicije, ekonomije u tranziciji i ekonomske recesije, transformira u Hrvatskoj u ozbiljan društveni i gospodarski problem.

7. Iz svega proizlazi da su podaci popisa stanovništva 2001. godine, bez obzira na činjenicu što prema koncepciji popisa nisu posve usporedivi s podacima prethodnih popisa provedenih u drugoj polovici 20. stoljeća, potvrdili nastavak nepovoljnih demografskih procesa u Hrvatskoj (koji su započeli, djelomice, već 1960-ih godina). Parcijalni depopulacijski procesi prerasli su u 1990-im godinama u proces ukupne depopulacije (smanjenja ukupnog broja stanovnika) na razini cijele Hrvatske. Došli su do izražaja u 18 županija, od ukupno 21 županije. U 1990-im godinama po prvi put nakon Drugoga svjetskog rata Hrvatsku je – kako pokazuju podaci demografske statistike, zahvatila prirodna depopulacija. Popis je nadalje pokazao nastavak negativnih migracijskih trendova. Migracijska je bilanca u posljednjem međupopisnom razdoblju (1991.-2001. godine) i dalje negativna, što je potencirano specifičnim migracijama koje prate rat (izbjeglice i prognanici), kao i privrednom recesijom koju (uz ostalo) prati visok stupanj nezaposlenosti. Došlo je nadalje do ubrzanja procesa ukupnog starenja (starenje ukupnog broja stanovnika) kao i starenja pojedinih funkcionalnih dobnih kontingenata relevantnih za demografski, gospodarski i društveni razvoj (radni kontingent, radna snaga, fertilni kontingent, kontingent obrazovanih itd.). Valja podvući da je međupopisno razdoblje 1991.-2001. godine bitno obilježeno utjecajem na razvoj našeg stanovništva tzv. eksternih faktora, rata na početku 1990-ih godina, koji je **ubrzo** sve nepovoljne parcijalne demografske procese i doveo do prirodne depopulacije te novih nepovoljnih migracijskih trendova, koji su zajedničkim djelovanjem doveli, po prvi put nakon Drugoga svjetskog rata, do procesa ukupne depopulacije. Ona međutim nije više (kao što se to događalo nakon ratova) kratkotrajna «ratna» pojava, jer traje već preko jednog desetljeća i pokazuje tendenciju pojačanja i prostornog širenja. Također je u tom razdoblju došlo do pojačanih disproporcija među velikim dobnim skupinama (mladi, radno-sposobni, stari) s tendencijom njihova daljeg produbljivanja, što ima izrazito nepovoljan utjecaj na daljnji demografski, gospodarski, socijalni i prostorni razvoj Hrvatske.

LITERATURA

1. Akrap, A. (2003), «Migracija Hrvata u posljednjem desetljeću 20. stoljeća», u Zborniku radova «Hrvatska dijaspora u crkvi i domovini», Frankfurt am Mein
2. Chesnais, J.C. (1998), «Below Replacement Fertility in the European Union (EU-15): Facts and Policies, 1960-1997», Review of Population and Social Policies, No. 7., London
3. Council of Europe, «Recent Demographic Developments in Europe», 1992., 1999., 2001., Strasbourg
4. Markotić, A. F., (1999), «Ratni učinci na promjene u broju stanovnika Bosne i Hercegovine i Hrvatske, 1991-1998», Društvena istraživanja br. 5-6, Zagreb
5. Lesthaeghe, R. (1995) «The Second Demographic Transition: Theory and Evidence», u knjizi K. Oppenheim Mason and A.M.Jensen (eds): Gender and Family Change in Industrialised Countries, Clarendon Press: Oxford
6. van de Kaa, D., (1987), «Europe's Second Demographic Transition», Population Bulletin, Vol. 42, No. 1., Washington D.C.
7. Vresk, M. (1996), «Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske», Zbornik radova prvog hrvatskog kongresa geografa, HGD, Zagreb
8. Wertheimer-Baletić, A. (1992), «Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju», Encyclopaedia moderna, God. XIII, br. 2 (38), Zagreb
9. Wertheimer-Baletić, A. (1999), «Predvidive demografske odrednice kretanja radne snage u Hrvatskoj», Ekonomija, Godina 5, broj 4., Zagreb
10. Wertheimer-Baletić, A. (2000), «Populacijska politika u zemljama s posttranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva», RAD, knjiga 480, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
11. UN Economic Commission for Europe and the Statistical Office of the European Communities (1998), «Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in ECE Region», New York and Geneva
12. UN Population Division (2000), «World Population Prospects, The 1998 Revision», New York
13. UN Population Division (2003), «World Population Prospects, The 2002 Revision», Highlights, New York